

ΚΑΘΑΡΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ

Ὁ «λόγος» ἐκφράζει τὴν προσωπικὴν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ζωὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἀντικειμενικῶν δεδομένων. Παρουσιάζεται ἰδιωτικῶς εἰς τὸν κόσμον, προβάλλει ὅμως οἰκουμενικὰ αἰτήματα. Συνδέει τὸν ἄνθρωπον ὡς ἰδέαν. Ἔχει αὐθεντικότητα, ἐφ' ὅσον στηρίζεται εἰς τὴν ἐμπειρίαν ἐκείνην, ἥ ὁποία καλύπτει τὴν γενικὴν ἀνάγκην: «Ἐὺν νόμῳ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι τῷ ξυνῷ πάντων, ὁκωσπερ νόμῳ πόλις»¹. Ἡ λογικὴ διὰ τοῦτο προϋποθέτει τὴν ἐξατομίκευσιν τῆς ζωῆς, τὴν διάσπασιν τῶν γεωγραφικῶν καὶ τῶν φυλετικῶν συνθηκῶν καὶ τὴν προβολὴν τοῦ προσώπου ὡς ἐκπροσώπου τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Ὅ,τι ὀνομάζεται σήμερον «λόγος», προέκυψεν εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς διαμαρτυρία κατὰ τοῦ μύθου, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας—προσωπικῶς ἀνεξελέγκτων δυνατοτήτων—ἐστήριξε θεολογικῶς τὴν ἀριστοκρατικὴν κοινωνίαν τῆς Ἰωνίας. Τὸ νέον εἶδος ἐκφράσεως ἐνεφανίσθη ὅμως ἀρχικῶς ὡς ὑπολογισμός, ὡς ποσοτικὴ ἔννοια διὰ τὴν δήλωσιν τῶν πραγμάτων τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ἐκείνης, ἥ ὁποία ἦτο δυνατόν νὰ ἐλεγχθῇ ἐμπειρικῶς ἐκ μέρους ὄλων. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ «ἀσφαλῆως βεβηκὼς ποσί»² ἐπὶ τῆς πραγματικότητος «πεζὸς» λόγος ἀνέλαβε νὰ δηλώσῃ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων «χωρὶς μυθολογικὴν ἀναφοράν. Κατὰ τὴν διάρκειαν ὅμως τῆς ἀναστατώσεως, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν εἰς τοὺς θεσμοὺς ἢ συγκρότησις τοῦ ἀστικοῦ κόσμου τῆς Ἰωνικῆς Ἑλλάδος, ὑπερεπήδησε τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων εἰς τὴν ὕλικήν των ἐμφάνισιν, διεχώρισε τὴν εὐθύνην του ἐκ τῆς «λογιστικῆς» καὶ ὑπεσχέθη διὰ τῆς περιωπῆς, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ὡς ἀνακοίνωσις ἀναντιρρήτων πραγμάτων, νὰ διευθετήσῃ τὸν πολιτικὸν βίον. Αὐτὸ βεβαίως ὑπῆρξε καὶ τὸ μοιραῖον λάθος εἰς τὴν ἱστορικὴν του ἐξέλιξιν, ἐφ' ὅσον ἀπεφάσισε νὰ γίνῃ ποιοτικὴ ἔννοια, νὰ παραστήσῃ δηλαδὴ διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν κοινωνικῶν θεμάτων, τί ὥφειλε νὰ συμβῇ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ λόγος ἐδημιούργησε τὸν ἀντίλογον, ἔπαυσε νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητος, νὰ ὀρίζῃ ὁμογενῆ πράγματα καὶ ὑπεχρέωθη νὰ παραδεχθῇ τὴν συμβολὴν τῆς ξένης ἐμπειρίας καὶ κρίσεως, νὰ γίνῃ «διάλογος» καὶ νὰ φωτίσῃ ὡς κοινὴ προσπάθεια τὰ πολυδιάστατα προβλήματα τῆς ἱστορίας.

Προτοῦ ὅμως ὁ λόγος ἐπιβληθῇ ἐντὸς τοῦ πολιτικοῦ στίβου ὡς ρυθμιστὴς τῶν καθηκόντων καὶ τῶν δικαιωμάτων εἰς μίαν ἐποχὴν ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπὶ μέρους κοινωνικῶν συμφερόντων, ἐνεφανίσθη ὡς παγκόσμιος ἐπίτροπος τῶν ὑπάρ-

1) Ἡράκλειτος (Diels I B' 114).

2) Ἀρχίλοχος: Ἀπόσπ. 60 (Diehl).

ξεων καὶ τῶν γεγονότων καὶ διὰ τοῦ πρώτου προφητικοῦ του ἐκπροσώπου—«οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας»¹—ἐζήτησε τὴν ἀναγωγὴν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ ὑπερβατικόν του ὕψος. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀπετέλεσε τὴν πρώτην ἔκφρασιν τοῦ ἀπολότου εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἀπεκαλύφθη ὡς πρότυπον τῆς τάξεως, ἡ ὁποία ἴσχυεν εἰς τὸ περιβάλλον τῆς ζωῆς—«ἀρμονίῃ ἀφανῆς φανερῆς κρείττων»²—ὡς προϋπὸθεσις τῶν κανόνων, οἱ ὅποιοι διέπουν τὴν κοινωνικὴν ὑπαρξιν : «Τρέφονται πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ἐξ ἐνὸς τοῦ θείου»³. Εἰς τὸ ὑπερφυσικόν της ἀνάστημα δὲν εἶχεν ὅμως ἡ ἀνωτάτη αὐτῇ ἔκφρασις τῆς συνέσεως ὀντολογικὴν σχέσιν πρὸς τὰ γεγονότα τῆς πόλεως καὶ κατ' ἐπέκτασιν τοῦ κόσμου : «Ἐξ ὅσων λόγους ἤκουσα οὐδεὶς ἀφικνεῖται εἰς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφὸν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον»⁴.

Ἐντὸς τῶν Ἰωνικῶν πόλεων ἐν τούτοις ὁ ἀστάθμητος παράγων τελικῶς ἐξουδετερώθη ἂν ὅχι ἐπὶ γενικῆς βάσεως, ὅπωςδὴποτε ὅμως μέχρι τοῦ σημείου ἡ νομικὴ τάξις νὰ ἐκτοξευθῇ διὰ τὸν φρονηματισμὸν τῶν πολιτῶν εἰς τὸ σύμπαν καὶ νὰ πατάξῃ τὴν αὐθαιρεσίαν, ὅσονδὴποτε ἰσχυρὸς καὶ ἂν ἦτο ὁ ἐπίδοξος παραβάτης : «Ἡλῖος οὐχ' ὑπερβήσεται μέτρα, εἰ δὲ μὴ Ἑρινύες μιν Δίκης ἐπικούροι ἐξευρήσουσιν»⁵. Ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς νομικῆς κατωχυρωμένης δικαιοσύνης, ὅπως τὴν ἐθέσπιζε τὸ κοινὸν αἰσθητήριον τῶν ἐλευθέρων μετόχων τῆς ἐξουσίας, ἡ λογικὴ ἐπεκράτησε τελικῶς εἰς τὴν μητροπολιτικὴν Ἑλλάδα ἐναντίον τῆς ἀταξίας, εἴτε εἶχεν εἴτε δὲν εἶχε θρησκευτικὴν κάλυψιν. Ὡς «πάντων βασιλεύς, θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων», ὁ νόμος ἀπέκτησε λοιπὸν «ἀναγκαστικὴν δύναμιν λόγος ὦν⁶ καθ' ὁμολογίαν κοινὴν πόλεως»⁷.

Ἡ λογικὴ αὐτῇ διευθέτησις τοῦ ἀστικοῦ ἥθους ἦτο φυσικὸν νὰ διατηρηθῇ, ἐφ' ὅσον ἡ νομικὴ διάταξις ἐκάλυπτε τὴν γενικὴν ἀπαίτησιν. Ἀφ' οὗτο ὅμως ἡ διαφοροποίησις τῶν ἐπαγγελεμάτων ἐντὸς τῆς πόλεως, ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσις τῆς ἐπικρατείας καὶ ἡ διπλωματικὴ δραστηριότης ἐδημιούργησαν μίαν διάστασιν μεταξὺ τῶν γεγονότων καὶ τῆς ἀντιλήψεώς των ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν, τὴν ὁποίαν ἐξεμεταλλεύθη ὁ ρήτωρ, διὰ νὰ ὀρίσῃ, ὅπως «ἐνόμιζεν» ἐκεῖνος, τὴν ἐπιβεβλημένην ἐνέργειαν, ἡ κρατικὴ διάταξις ἔπαυσε νὰ ἐκφράζῃ τὴν συλλογικὴν θέλησιν καὶ τὸ ρῆμα «νομίζω» μετέπεσεν ἀπὸ τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ—«ὃ γὰρ ἂν ἡμεῖς θώμεθα καὶ νομίσωμεν . . . καλοῦμεν κατὰ νόμον δίκαιον»⁸—εἰς τὴν δῆλωσιν ἀπλῆς ἐἰκασίας. Ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ ἀπόφασις δὲν ἐπέβαλλε τὸ «κοινῇ συμφέρον»⁹, δὲν εἶχεν ἐσωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν πραγμα-

1) Ἡράκλειτος (Diels I B' 50).

2) » (» I B' 54).

3) » (» I B' 114).

4) » (» I B' 108).

5) Ἡράκλειτος (Diels I B' 94).

6) Ἀριστοτέλους : Ἡθικῶν Νικομαχείων K' 10 (p. 1180a 21/22).

7) » : Ῥητορικῆς πρὸς Ἀλέξανδρον I (p. 1420a 25/26).

8) » : Ἡθικῶν μεγάλων A' 34 (p. 1195a 4/5).

9) » : » Νικομαχείων E' 3 (p. 1129b 15).

τικότητα. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἡ Ἑλλάς χάνει διὰ τοῦτο τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς εἰς τὴν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ συλλάβῃ ἐμπειρικῶς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται «κατὰ συμβεβηκός» ¹, ὅχι ὅπως εἶναι, ἀλλ' ὅπως φαίνονται εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ πραγματικότης, ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώτου γραμματικοῦ παραστήματος τῶν ἐννοιῶν εἶχεν ἀποκτήσει ἐσωτερικὸν ὑπόβαθρον καὶ εἶχε διαιρεθῇ ἀφ' ἑνὸς εἰς μίαν ἰδανικὴν στάσιν καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀπτήν, ἀλλὰ φθειρομένην φυσικὴν τῆς προβολῆς, διευρύνει τώρα τὸ χάσμα μεταξὺ τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοποθετεῖ τὸν σκεπτόμενον ἄνθρωπον ἐνώπιον τοῦ καθήκοντος νὰ ὑπερνικήσῃ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, διὰ νὰ φθάσῃ διανοητικῶς εἰς τὸν οὐσιαστικὸν κόσμον.

Ἐὰν ὁ Πλάτων προσανατολίζῃ τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν πρὸς τὰ αἰώνια πρότυπα τῶν ὄντων, ὁ Παρμενίδης ἐφθασε μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρήσῃ τὴν πνευματικὴν σύλληψιν τοῦ ἀφθόρου καὶ κατὰ συνέπειαν ἀδημιουργήτου, ἐνιαίου καὶ στατικοῦ στοιχείου εἰς τὸν κόσμον ὡς μόνην πραγματικότητα: «Ταῦτὸν γὰρ ἐστὶ νοεῖν τε καὶ εἶναι» ². Εἰς μίαν ἐποχὴν ἀνασυγκροτήσεως τοῦ πολιτικοῦ βίου, ὁπότε προέχει ὁ συντονισμὸς τῶν προσπαθειῶν διὰ τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ ἥθους εἰς τὴν παλαιὰν νομικὴν του βάσιν μετὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας, ὁ Ἀριστοτέλης θὰ τονίσῃ τὴν ἐνεργητικὴν διάθεσιν τοῦ τελικοῦ αἰτίου ὡς ἐσωτερικὴν κατεύθυνσιν τῆς πραγματικότητος: «Τὸ τε οὐ ἔνεκα ὡς τέλος καὶ ὡς λόγος τῆς οὐσίας· ταῦτα μὲν οὖν ὡς ἐν ὑπολαβεῖν δεῖ» ³. Τὸ οὐσιαστικὸν τοῦ ρήματος «εἶναι» (ᾧν—δὴν—οὔσα: «οὐσία») ἐνεφανίσθη ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὡς «ἐντελέχεια» ⁴. Περιεῖχε δηλαδὴ τὸν σκοπὸν τῶν ὄντων καὶ ἦτο ταυτοχρόνως ἡ δύναμις τῆς ἐκπληρώσεώς του: «Καὶ ἔστιν αὕτη καὶ ὡς κινουσα καὶ ὡς τέλος» ⁵. Ἦτο μὲ ἄλλους λόγους ὁ δημιουργικὸς ὅρος καὶ ὅχι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ γίνεσθαι: «Ἡ γὰρ γένεσις ἔνεκα τῆς οὐσίας ἐστίν, ἀλλ' οὐχ ἡ οὐσία ἔνεκα τῆς γενέσεως» ⁶. «Ὅ,τι προέκυπτεν εἰς τὸν κόσμον, ἦτο ἀπλῶς ἐπιφαινόμενον τῆς οὐσίας, ὅχι αὐτὴ καθ' ἑαυτήν. Τὰ φυσικὰ γεγονότα ἦσαν ἐπομένως ὡς «πάθη τῆς οὐσίας» ⁷, ὅ,τι δὲν τὴν χαρακτηρίζει: «ὅσα μὴ οὐσίαν σημαίνει» ⁸.

Ἐὰν ὅμως ἡ γενετική προϋπόθεσις τῶν φαινομένων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γνωσθῇ ὡς φαινόμενον, μόνον ὁ λόγος εἶχε τὴν δύναμιν νὰ τὴν προσδιορίσῃ διὰ τῆς διεισδύσεώς του ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πραγμάτων. Ἡ «κυριώτατά τε

1) Ἀριστοτέλους: Μεταφυσικῶν Κ' 8 (p. 1065a 25).

2) Παρμενίδης (Diels I B' 3).

3) Ἀριστοτέλους: Περὶ ζῶων γενέσεως Α' I (p. 775a 4—6). Πρβλ. Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Β' 9 (p. 335b 6/7).

4) Ἀριστοτέλους: Περὶ ψυχῆς Β' I (p. 412a 21).

5) » : Περὶ ζῶων μορίων Α' I (p. 641a 27).

6) » : Περὶ ζῶων μορίων Α' I (p. 440a 18/19). Πρβλ. Περὶ ζῶων γενέσεως Β' I (p. 778c 5—7).

7) Ἀριστοτέλους: Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Ζ' 13 (p. 1038b 28).

8) » : Ἀναλυτικῶν ὑστέρων Α' 22 (p. 83a 25—28). Πρβλ. Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Β' 5 (p. 1001b 29—1002a 2), Α' 5 (p. 1071a 1/2), Μ' 2 (p. 1077b 5).

καὶ πρῶτως καὶ μάλιστα λεγομένη» ¹ οὐσία ἦτο λοιπὸν καθ' ὅσον λογικὸν θέμα. «Ὁ λόγος ὁ τὸ τί ἦν εἶναι λέγων» ² ἐξέφραζε τὴν πραγματικότητα κατ' ἀναφορὰν πρὸς ὅ,τι τὴν παρήγαγε καὶ τὴν ἐσχημάτιζε. Τοῦτο ἐσημαίνει, ὅτι βασικῶς ἡ περὶ γλωσσικὴ ἔκφρασις ἦτο ἡ δομὴ καὶ τὸ παράστημα τῆς οὐσίας : «Λόγος ἐστὶν ὁ τὸ τί ἦν εἶναι δηλῶν» ³. Ἡ δὴλῳσις αὐτὴ παρουσιάζει τὴν «λογικὴν» ὄχι μόνον ὡς τρόπον ἀποκαλύψεως, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀντικειμενικὴν ὄψιν τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου. «Ἡ κατὰ λόγον οὐσία» ⁴ προεξέτεινε τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ εἶναι καὶ μετέφερε τὸ εἶναι εἰς τὸν ἄνθρωπον. «Ὁ λόγος τῆς οὐσίας» ⁵ ἦτο κατὰ συνέπειαν ὡς πνευματικὸν κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἀποκορύφωσις τῆς πραγματικότητος.

«Ὅ,τι ἔχει διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σημασίαν εἶναι ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἡ συσχέτισις, ἡ ὁποία ἐπεχειρήθη μετὰ τὴν πρῶτην ἠθικὴν κρίσιν τῆς δημοκρατίας μετὰ τῆς νομικῆς συνθήκης καὶ τῆς γνώσεως. Ἐὰν ὁ δημόσιος βίος διὰ τῶν κρατικῶν του συμβάσεων δὲν ἐξέφραζε τὴν πραγματικὴν διάθεσιν τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ κατὰ κάποιον τρόπον ἐπέβαλλε μίαν ἐξωτερικὴν τάξιν, ἡ ὁποία δὲν εἶχεν ἐσωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὸ πρόβλημα, κατ' ἀνάλογον τρόπον καὶ ἡ πνευματικὴ σύλληψις τῆς πραγματικότητος ἦτο ἐπιφανειακὴ, ἄφηνε δηλαδὴ ἀκάλυπτον τὸ οὐσιῶδες. «Ὅ,τι λοιπὸν ἴσχυεν ὡς «πραγματικότης», ἦτο ἀνθρώπινον ἔργον : δὲν παρουσίαζε τὰ πράγματα κατὰ βάθος, ἀλλὰ τὴν ὑποκειμενικὴν τῶν ὄψιν : «Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος» ⁶. Ὅπως ἡ πολιτικὴ ἐπιταγὴ δὲν ἐβασίζετο εἰς τὸ πραγματικὸν ἦθος, εἶχε καὶ ἡ ἀντιληπτικὴ δύναμις «νομικόν» χαρακτῆρα : «Νόμῳ χροίῃ, νόμῳ γλυκύ, νόμῳ πικρόν» ⁷.

Ἐφ' ὅσον ἡ αἴσθησις δὲν συνελάμβανεν, ἀλλ' ἐσχημάτιζε τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον, ἡ λογικὴ διέθετε μόνη τῆς τὴν δυνατότητα νὰ συνδεθῇ πρὸς τὴν θεμελιώδη πραγματικότητα εἰς τὴν ὑλικὴν ἢ τὴν ἰδανικὴν τῆς ὑπόστασιν. Ἡ καθαρὰ διάνοια ἦτο εἰς θέσιν νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀφανῆ φύσιν τῶν πραγμάτων καὶ νὰ τὰ χαρακτηρίσῃ, ὅπως τὸ ἔπραξεν ἡ Ἀτομικὴ φιλοσοφία, ὡς σύνθεσιν στοιχειωδῶν ἀδιαιρέτων μορίων ἀναλόγως πρὸς τὰ πολιτικὰ μέλη τῆς κοινωνίας, τὰ ὅποια συμβατικῶς μόνον ἐσχετίζοντο μετὰ τῶν ἢ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν νομισμάτων, ἡ ποσοτικὴ καὶ κατὰ συνέπειαν μεταβαλλομένη ἐξωτερικὴ σχέση τῶν ὁποίων ἀντεστάθμιζε τὴν ἀξίαν τῶν πραγμάτων καὶ ὥριζε τὰ εἶδη τῶν

1) Ἀριστοτέλους : Κατηγοριῶν 5 (p. 2a 11/12).

2) » : Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Δ' 6 (p. 1016a 33). Πρβλ. Περὶ ζῴων μορίων Δ' 5 (p. 678a 34).

3) Ἀντισθένης (Διογένης Λαερτίου : Βίῳ καὶ γυνῶν τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων VI 3).

4) Ἀριστοτέλους : Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Ζ' 10 (p. 1084b 10/11). Πρβλ. Ε' I (p. 1025b 28/29).

5) Ἀριστοτέλους : Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Δ' 9 (p. 1018a 10/11), Ζ' II (4. 1037a 24), Θ' I (p. 1045b 29), Κ' 7 (p. 1064a 21/22).

6) Πρωταγόρας (Diels I B I).

7) Δημόκριτος (Diels II A' 125).

ἐνεργειῶν. Εἰς τὴν Πλατωνικὴν τῆς διάστασιν ἡ ἀμιγῆς αὐτὴ λογικὴ, ἡ ὁποία ὄχι μόνον δὲν ἐχρειάζετο τὰ αἰσθητὰ ὄντα, ἀλλ' εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν ὑπερπήδησιν των, ἐπεχείρησε νὰ μιμηθῇ τὴν γεωμετρίαν διὰ τὸν καθορισμὸν αὐτῶν ἰδανικῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα δὲν εὕρισχοντο ὑπὸ τὰ ἐμπειρικὰ φαινόμενα, ἀλλ' εἰς ἓνα ὑπερβατικὸν χῶρον ὑπεράνω τῆς γῆς.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τονισθῇ, ὅτι, ἂν ὁ Πλάτων ὄχι μόνον δὲν ἀμφέβαλλεν ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως τῶν ὑπερεμπειρικῶν ὄντων, ἀλλὰ παρουσίασε τὴν λογικὴν αὐτὴν ἀπαίτησιν ὡς κύριον ἔργον τῆς φιλοσοφίας, ἡ δὴ λῶσις, ὅτι ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι ἀδύνατον νὰ γνωσθῇ, ἐσθμαινεν οὐσιαστικῶς τὴν ἡθικὴν τοῦ ἀπόρριψιν. Ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία θὰ παραιτηθῇ ἀργότερον τῆς γνωσεολογίας καὶ θὰ καταδικάσῃ τὴν πραγματικότητα μὲ τὴν ἐμφασιν, ὥστε νὰ μὴ θίγῃ τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἀλόγων καθεστώτων, τὰ ὁποῖα ἐστηρίζοντο εἰς τὴν βίαν. Ἡ ἑλλειψὶς αὐτῆς τῆς λογικῆς ἐκ τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς ὑπῆρξεν ἄλλωστε καὶ ἡ αἰτία τῆς ἀπολυτοποιήσεως τοῦ «λόγου», τῆς θεωρήσεώς του, ἂν ὄχι ὡς ὑπερτάτης ἀρχῆς εἰς τὸν κόσμον, ὡς προβολῆς τῆς ὁμῶς εἰς τὴν ζωὴν.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ λόγος ἐνεφανίσθη ὡς σύνδεσμος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἦτο ἐπίσης λογικῆς φύσεως ¹. Ὁ ἀπαιτούμενος κύριος τῆς πραγματικότητος ἀπέκτησε τότε μυθικὸν παράστημα, διὰ νὰ θεωρηθῇ ἐκ μέρους τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως ὡς «πρωτόγονος υἱὸς» ² καὶ ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Τρισεγγίστου ὡς «φωτεινὸς υἱὸς τοῦ θεοῦ» ³. Σκοπὸς τῆς ὑπάρξεως ἦτο νὰ συνδεθῇ λογικῶς πρὸς τὸν «Λόγον», ὁ ὁποῖος «διὰ πάντων ἐρχόμενος» ⁴ καὶ «μέχρι ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐλαχίστων κατβαίνων» ⁵ ἐδέσποζε τῶν πραγμάτων καὶ τῶν γεγονότων : «Τοῦτό ἐστι ἀγαθὸν τέλος τοῖς γινῶσιν ἐσχρόσι, θεωθῆναι» ⁶. Ἡ ἀποθέωσις αὐτῆς θὰ συνέβαινε διὰ μιᾶς ἐσωτερικῆς καθάρσεως [ἐκ τῶν φθοροποιῶν στοιχείων τοῦ βίου, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ συνέβαλλεν αὐτοπροσώπως «ὁ λόγος συστησάμενος τὰ ὄντα» ⁷, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ συμπέσῃ πρὸς τὸν δημιουργόν του : «Χαῖρε λοιπόν, ὦ τέκνον, ἀνακαθαίρόμενος ταῖς τοῦ θεοῦ δυνάμεσιν εἰς συνάρθρωσιν τοῦ Λόγου» ἦλθεν ἡμῖν γινῶσις θεοῦ . . . ἦλθεν ἡμῖν γινῶσις χαρᾶς» ⁸.

Ἡ Στωϊκὴ διάστασις τοῦ λόγου συνεδέθη πρὸς τὸ πρῶτον ἱστορικόν του παράστημα εἰς τὴν Ἰωνίαν. Ἡ ἀναδρομὴ αὐτῆς ἐξηγεῖ καὶ τὴν ἐπικαιρότητα τοῦ

1) Χρῦσιππος (Arnim II 300. Πρβλ. I 85, 493, 531), Lactantii : De Vera Sapientia 9, Senecae : Epistularum LXV 12.

2) Φίλωνος Ἀλεξανδρείας : Περὶ γεωργίας 51 (p. 308).

3) Ἑρμοῦ τρισεγγίστου : Ποιμάνδρης I 6 (ἐκδ. R. Reitzenstein, Leipzig 1904, σ. 320).

4) Χρῦσιππος (Arnim III 4).

5) » » II 5051).

6) Ἑρμοῦ τρισεγγίστου : Ποιμάνδρης I 26 (ὡς ἀν. σ. 336).

7) » » : » I 41 (ὡς ἀν. σ. 338).

8) » » : » XIV 8 (ὡς ἀν. σ. 842).

Ἡρακλείτου κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ἡ ὁποία δὲν τὸν ἀντιλαμβάνεται ὡς «ῥέοντα» ¹ φιλόσοφον, ὅπως τὸν ἀντιμετώπισεν ὁ Πλάτων εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐξιδανικεύσῃ τὴν στάσιν, ἀλλ' ὡς πρῶτον ὁπαδὸν τοῦ ἀπολύτου μεγέθους, τὸ ὅποion διὰ τῆς καθαρῶς λογικῆς του δυνάμεως καθώριζε τὰ μέτρα τῶν πραγμάτων καὶ παρέμενε ταυτοχρόνως «πάντων κεχωρισμένον» ². Ἐὰν λοιπὸν ὁ λόγος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐξουτελισμοῦ τῆς «νομιζομένης πολιτείας» ³ ἔπαυσε νὰ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν ὄντολογικῶν ιδιοτήτων τοῦ κόσμου καὶ ἀπετέλεσε τὸν ἀντίποδά του, εἰς τὴν Ἰωνίαν τῶν χρόνων τοῦ Ἡρακλείτου ἰδιοποιεῖται τὸν κόσμον καὶ «κρατεῖ τοσοῦτον, ὁκόσον ἐθέλει καὶ περιγίγνεται» ⁴. Εἰς μίαν ἐποχὴν πολιτικῆς ἐδραιώσεως ἀντικειμενικῶν κριτηρίων εἰς τὴν διευθέτησιν τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων τὸ κράτος τοῦ λόγου ὄχι μόνον εἶναι ἀδιαμφισβήτητον, ἀλλ' ἀπαιτεῖ μίαν συνεχῶς μεγαλυτέραν ἐκλογίκευσιν τῶν θεσμῶν, τὴν ὑπερνίκησιν τῶν ιδιωτικῶν συμφερόντων, τὴν ἀγωγὴν τοῦ πνεύματος εἰς τὴν ὀρθὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Ἡ παρατήρησις τοῦ Ἡρακλείτου «κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὦτα βαρβάρους ψυχὰς ἐχόντων» ⁵ ἔχει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ νόημα. «Ὅ,τι ἀπαιτεῖ ὁ καιρὸς, εἶναι πρὸ πάντων ἡ κριτικὴ στάσις κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον, ὅπως τὸ ἐπιβάλλει ὡς παγκόσμιος νομοθέτης ὁ Λόγος. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ὑπερβάλῃ τὰ θρησκευτικά, ἐθνικὰ καὶ γεωγραφικά του ὅρια καὶ νὰ γίνῃ δέκτης λογικῶν αἰτημάτων καθολικῆς καὶ ὑπερχρονικῆς ἰσχύος. Ἐφ' ὅσον ἔχει τὴν ἰκανότητα τῆς γενικεύσεως αὐτῆς, ἐφ' ὅσον εἶναι εἰς θέσιν νὰ θεωρῇ τὸ «ἔξυδόν» ⁶ ὡς γνώμονα τῆς ὑπάρξεώς του, ὑπερβάλλει τὸν συμβατικόν του χαρακτήρα καὶ ἀνάγεται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς λογικῶς εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ὑπερτάτης κοσμικῆς τάξεως.

Ἡ Ἑλλάς λοιπὸν ἀπεθέωσε τὸν λόγον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἱστορικῆς τῆς ζωῆς. Τὸν εἶδεν ὡς ὕψιστον συγγενῆ τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἐποχὴν τῆς πολιτικῆς του ἀνόδου καὶ συντριβῆς. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ λογικὴ ἐπεχείρησε νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ κόσμου, εἰς τὴν δευτέραν ἀπεδοκίμασε τὸν κόσμον. Τόσον εἰς τὴν Ἰωνίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν μεταγενεστέραν Ἑλλάδα ὁ ἄνθρωπος ἀντελήφθη τὴν ὑπαρξίν του ὡς «λογικὸν ὄν» ⁷ ὑπερβατικῶς. Τὴν παραμονὴν καὶ τὴν ἐπομένην τῆς δημοκρατίας ὁ κοινωνικὸς κόσμος διέψευσεν, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ ἐξουθενώσῃ τὴν προοπτικὴν καὶ τὴν ἀνάμνησιν τῆς δυνατότητος τοῦ λόγου. Ὡς πρῶϊμος καὶ ὡς ἀναχρονιστικὸς του ἐκπρόσωπος ὁ

1) Πλάτωνος : Θεαιτήτου 181 Α.

2) Ἡράκλειτος (Diels I B' 108).

3) Ἀριστοτέλους : Πολιτικῶν Δ' 8 (p. 1293b 22/23).

4) Ἡράκλειτος (Diels I B' 114).

5) » (Diels I B' 107).

6) Ἡράκλειτος (Diels I B' 114).

7) Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ ἴδε Ἀριστοτέλους Ἀπόsp. 187 (p. 1511a 43), Senecae : Epistularum XLI 8, Cointiliani : Institutionis Oratoriae VII 3, 15, Apuleii : Asclepii 37, Αὔγουστίνου : De Civitate dei V II.

ἄνθρωπος ὑπῆρξε τότε πολίτης δύο κόσμων, ἐνὸς ἐνδεοῦς καὶ ἐνὸς τελείου, ἐνὸς σχετικοῦ καὶ ἐνὸς ἀπολύτου. Διὰ τῆς ἐντάσεως αὐτῆς ἀπέκτησε συνείδησιν τῆς φύσεώς του ὡς ὑπερβάσεως ἐκ τοῦ χρόνου πρὸς τὴν αἰωνιότητα. Ἦξευρε ποῦ εὐρίσκεται καὶ τί τοῦ ἀνήκει, πῶς ἐκμηδενίζεται καὶ πῶς ἐξευγενίζεται πνευματικῶς : τὸν τρόπον τῆς πολιτογραφήσεώς του εἰς τὸ κράτος τοῦ καθ' αὐτοῦ λ ό γ ο υ.

Εἰς τὸ μέσον μεταξὺ πρώτης καὶ τελευταίας φάσεως τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πνεύματος, μεταξὺ ἀγωνιστικῆς αἰσιοδοξίας καὶ ἀμυντικῆς ἀπογοητεύσεως ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν γεγονότων τοῦ βίου, τοποθετεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ ἥθους, ὅπως τὸ ἔζησεν ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁρόσημον διὰ τὴν νέαν ἐποχὴν τοῦ λόγου εἶναι ἡ μάχη τῆς Χαιρωνείας. Ἡ στρατιωτικὴ ἀνατροπὴ τῶν κρατικῶν θεμελίων τῆς αὐτονομίας τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων ἐπεσφράγισε βεβαίως τὴν ἠθικὴν κατάρρευσιν τῆς δημοκρατίας. Ὅσον ὅμως ὀλιγώτερον ἄξιος ἐκρίνετο εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ δῆμος νὰ συλλάβῃ τὴν πολιτικὴν του ἀνάγκην, τόσον περισσότερον ἐξεθειάζετο ἡ ἀξία τῆς καθαρῶς θεωρητικῆς σκέψεως, ὥστε ὁ Σωκράτης π. χ. νὰ πιστεύῃ, ὅτι τὸ πᾶν ἦτο ἡ ὀρθὴ γνῶσις, ὅτι ὁ ἀκριβὴς ὀρισμὸς τῆς ἀρετῆς ἐμπεριεῖχε καὶ τὴν δυνατότητα τῆς ἐκπληρώσεώς της. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ἐπιβεβλημένη ἐνέργεια ἐφάνη, ὅτι ἐξαρτᾶται ἀμέσως ἐκ τῆς διανοητικῆς ποιότητος τοῦ συλλογισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν δύναμιν τὰ φρονηματίζει τὸν ἄνθρωπον : «Δόξα ἄρα ἀληθὴς πρὸς ὀρθότητα πράξεως οὐδὲν χείρων ἡγεμὼν φρονήσεως καὶ τοῦτό ἐστιν ὁ νῦν δὴ παρελείπομεν ἐν τῇ περὶ τῆς ἀρετῆς σκέψει, ὁποῖόν τι εἴη, λέγοντες, ὅτι φρόνησις μόνον ἡγεῖται τοῦ ὀρθῶς πράττειν» τὸ δ' ἄρα καὶ δόξα ἦν ἀληθής . . . » ¹.

Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ συνεχὴς ἐξευτελισμὸς τῶν θεσμῶν καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν καθηκόντων ὡς ἰδεολογικῶν ἀπαιτήσεων χωρὶς ἐρείσματα εἰς τὴν πρᾶξιν ἐδημιούργησε μεταξὺ τῶν νέων ἀνθρώπων κυρίως τὴν ἐξίσωσιν νὰ ἐπιβάλλεται, μόνον ὅ,τι ἔχει λογικὴν θεμελίωσιν, ἡ ὁποία νὰ εἶναι ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν ἰσαξία τῶν μαθηματικῶν συλλογισμῶν. Ἡ ἀπογοήτευσις ταυτοχρόνως διὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα ἔστρεψε τοὺς εὐαίσθητους πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τοῦ πνεύματος—ὥστε ὀρισμένοι ἐξ αὐτῶν νὰ μὴ γνωρίζουν τὴν ὁδὸν «εἰς δικαστήριον ἢ βουλευτήριον ἢ τι κοινὸν ἄλλο τῆς πόλεως συνέδριον» ²—καὶ τοὺς περισσότερους εἰς τὰ ἰδιωτικά των ζητήματα, ὥστε νὰ ζοῦν ἀναλόγως τῶν ἀτομικῶν των κλίσεων «ἐκαστος ὡς βούλεται, κυκλωπικῶς θεμιστεύων παίδων ἢδ' ἀλόχου» ³. Ἡ καταστροφή τοῦ πολιτικοῦ ἥθους ἐδημιούργησε δηλαδὴ τοὺς πρώτους μοναχοὺς τῆς ἱστορίας, οἱ ὁποῖοι ἐζήτησαν ἐντὸς ὀλίγου ἀναχωρητήρια ἐκτὸς τῶν τειχῶν «τὸν πολιτισμὸν ἐκτοπίζοντες» ⁴. Ταυτοχρόνως ὅμως προεκάλεσε καὶ μίαν ἀτομιστικὴν στάσιν εἰς τὴν ζῶην ἀναλόγως τῶν ἐγωϊστικῶν ὀρέξεων, ὡς ἐὰν τὰ κίνητρα

1) Πλάτωνος : Μένωνος 97 B—C.

2) » : Θεαιτήτου 173 D.

3) Ἀριστοτέλους : Ἠθικῶν Νικομαχείων K' 10 (p. 1180a 28/29).

4) Διογένης Λαερτίου : Ὡς ἀν. IV, 39.

πολλῶν ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων τῆς συμπεριφορᾶς ἦσαν ἄλογα καὶ παράλογα. Ἡ μάχη τῆς Χαιρωνέας ἦλθε λοιπὸν διὰ τὴν ἐπιφέρειν ἀκόμη μεγαλύτεραν σύγχυσιν μεταξὺ τῶν ἀξιῶν, τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ τῶν τρόπων ὑπάρξεως.

Εἰς τὰ ὥριμα χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ Ἀριστοτέλης ἐδοκίμασεν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πνευματικὴν συντριβὴν καὶ τὴν ἀγωνίαν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν νέαν ἠθικὴν του ἐγκατάστασιν εἰς τὸν κόσμον. Αὐτὸς πρὸ πάντων ἀντιλαμβάνεται τὰ ὅρια τοῦ λόγου κα. διδάσκει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μονοδιάστατος, ἀλλὰ μία ψυχικὴ σύνθεσις ἐξ ἀσχέτων πρὸς τὴν λογικὴν, λογικῶς διευθυνομένων καὶ καθαρῶς λογικῶν δυνατοτήτων : «Τὸ μὲν γὰρ φυτικὸν οὐδαμῶς κοινωνεῖ λόγου, τὸ δ' ἐπιθυμητικὸν καὶ ὅλως ὀρεκτικὸν μετέχει πῶς, ἢ κατήκοον αὐτοῦ καὶ πειθαρχικόν» ¹. Πρέπει νὰ γίνῃ ἐπομένως διάκρισις μεταξὺ τῆς «διανοητικῆς ἀρετῆς», ἡ ὁποία «τὸ πλεῖστον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν» καὶ τῆς κυρίως ἠθικῆς ἐνεργείας, ἡ ὁποία «ἐξ ἥθους περιγίγεται» ². Τὸ πρόβλημα τῆς πράξεως δημιουργεῖ κατὰ ταῦτα καθήκοντα θεωρητικῆς ἀγωγῆς, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς τὴν πνευματικὴν στάσιν, ἡ ὁποία δὲν ἔχει κοινωνικὴν προέκτασιν καὶ ταυτοχρόνως ὑποχρεώσεις πρακτικῆς συμπεριφορᾶς, ἐφ' ὅσον ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τῆς ψυχικῆς ἀντοχῆς ἐνώπιον τῶν κοινωνικῶν ἀντιστάσεων : «Τί δ' ἔστιν ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι δεῖ μὴ λανθάνειν· νῦν γὰρ ἀμφισβητεῖται περὶ τῶν ἔργων . . . οὐδὲ φανερόν πότερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἥθος» ³.

Ἐφ' ὅσον πρόκειται διὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ καλύτερος, ἐὰν ἀπλῶς διδασθῇ, τί πρέπει νὰ πράξῃ, ἀλλὰ μόνον ὅταν δημιουργήσῃ τοὺς, καταλλήλους ὁρους τῆς ἐπιβαλλομένης διαγωγῆς. Εἰς τοῦτο συνέβαλλε βεβαίως καὶ ἡ πολιτεία διὰ τῆς ἐξασφαλίσεως τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν τοῦ βίου. Ἡ δημοκρατικὴ τῆς ἐν τούτοις ἀρθρωσις δὲν ἐπέτρεπεν, ὅπως εἰς τὴν Σπάρτην, νὰ διευθετηθῇ δυναμικῶς τὸ πρόβλημα «τροφῆς τε καὶ ἐπιτηδευμάτων» ⁴, τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν.

Τὴν ἐποχὴν μάλιστα ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχεν ἠθικῶς ἐξευτελισθῇ ὁ δημόσιος βίος, ὥστε νὰ λέγεται διὰ τοὺς περισσοτέρους ἐκ τῶν πολιτικῶν, ὅτι «οὐκ εἰσι πολιτικοὶ κατ' ἀλήθειαν, ἀλλὰ χρημάτων ἕνεκεν ἄπτονται τοῦ ζῆν οὕτως» ⁵, ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς ζωῆς ἐνεφανίσθη ὡς ἰδιαιτέρον ζήτημα, τὸ ὁποῖον δὲν ἐκάλυπτεν ἡ νομικὴ συνθήκη.

Καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὰ ὅρια τῆς κρατικῆς ἀρμοδιότητος, ἀντιλαμβάνεται τὸν ἄνθρωπον ὡς πολίτην καὶ συγχρόνως ὡς πρόσωπον, χωρίζει δηλαδὴ τὴν νομιμοπροσύνην ἐκ τῆς ἠθικῆς καὶ παρουσιάζει τὴν πρᾶξιν ὅχι μόνον ὡς πολιτικὴν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀτομικὸν μέλημα λογικοῦ χαρακτῆρος. Ἀπὸ

1) Ἀριστοτέλους : Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 13 (p. 1102b 29—31).

2) » : » » » Β' 1 p. 1103b 15—17).

3) » : Πολιτικῶν Θ' 1 (p. 1337a 34—39).

4) Ἀριστοτέλους : Πολιτικῶν Θ' Ι p. 1337a 31—33), Ἠθικῶν Νικομαχείων Κ' 10 (p. 1180a 24—28).

5) Ἀριστοτέλους : Ἠθικῶν Εὐδημίωv Α' 5 (p. 1216a 23—27).

τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐμφανίζεται ὡς πρῶτος φιλόσοφος τοῦ «πρακτικοῦ λόγου». ὡς θεωρητικὸς τοῦ ἠθικοῦ, ἡ ἀστική ἐκδήλωσις τοῦ ὁποίου δὲν ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ διὰ τῆς μεθοδολογικῆς ἀκριβείας τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Ἐφ' ὅσον δὲν ἐπρόκειτο περὶ αὐτῶν καὶ κατὰ συνέπειαν ἀναγκαστικῶν καὶ ἀμετατρέπτων πραγμάτων, ἔπρεπε νὰ ληφθῇ κυρίως ὑπ' ὄψιν ὁ βουλητικὸς παράγων, ὁ ὁποῖος ἦτο δυνατόν νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν κατάστασιν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔθετεν ὁμοῦς τὴν ἀξίαν τῆς ἐκφράσεως εἰς τὴν πρόθεσιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐκδηλωθῇ κατ' αὐτὸν ἢ κατ' ἄλλον τρόπον: «Ὅντος δὲ βουλευτοῦ μὲν τοῦ τέλους, βουλευτῶν δὲ καὶ προαιρετῶν τῶν περὶ τὸ τέλος, αἱ περὶ ταῦτα πράξεις κατὰ προαίρεσιν ἂν εἴεν καὶ ἐκούσιοι»¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε διὰ τοῦτο λόγους νὰ περιορίσῃ τὴν γνωσεολογικὴν τάσιν τοῦ Πλάτωνος καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἠθικὰ προτερήματα ὅχι ὡς θέματα «οὐσίας»¹ ἀλλ' ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀναπτύξεώς τω.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἦθος, δὲν εἶναι π.χ. ἡ «δικαιοσύνη» ὡς ἐννοια, ἀλλ' ἡ δημιουργία δικαίων ἀνθρώπων τὸ πρόβλημα, «καθάπερ καὶ ὑγιαίνειν μᾶλλον ἢ γινώσκειν τί ἐστὶ τὸ εὖ ἔχειν»². Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Σωκράτη, ὁ ὁποῖος ἐπεχειρεῖ νὰ δώσῃ τὸν ὅρισμόν τῆς ἠθικῆς ιδιότητος, χωρὶς νὰ θέτῃ τὸ ἐρώτημα «πῶς γίνεται καὶ ἐκ τίνων»³, διότι ἐνόμιζεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ θεωρητικῆς υποθέσεως—«ἐπιστήμας γὰρ ὧς εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς»⁴—ἡ λογικὴ ἐξέτασις τῶν γνωρισμάτων τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν θεωρίαν: «Οὐ γὰρ ἔν' εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἔν' ἀγαθοὶ γενώμεθα, ἐπεὶ οὐδὲν ἂν ἦν ὄφελος αὐτῆς»⁵. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς ἠθικῆς ὡς ἰδιαιτέρας ἐπιστήμης εἶναι τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ὁρους τῆς πραγματοποιήσεώς τω: Οὐκ ἔστι ἐν τοῖς πρακτοῖς τέλος τὸ θεωρῆσαι ἑκάστον καὶ γινῶναι, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πράττειν αὐτά»⁶. Ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέτασις τοῦ ἠθικοῦ στρέφεται λοιπὸν «περὶ τὰς πράξεις», διὰ νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα «πῶς πρακτέον αὐτάς»⁷. Ὡς ἐκ τούτου ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς ἐμπράκτου ἐκδηλώσεως τῶν ἐναρέτων ἐνεργειῶν: «Δεῖ δ' οὐ μόνον ἀρετὴν ἀλλὰ καὶ δύναμιν ὑπάρχειν, καθ' ἣν ἔσται πρακτικὸς»⁸. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἦτο δυνατόν νὰ ζήσῃ ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, χωρὶς νὰ χρειάζεται ὕλικήν συμβολήν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνευματικοῦ του βίου, δὲν θὰ εἶχεν ἀνάγκην τῆς πολιτικῆς. Ἐπειδὴ ὁμοῦς ἀναπτύσσει τὴν ὑπαρξίν του εἰς

1) Ἀριστοτέλους: ἠθικῶν Νικομαχείων Ε' 7 (p. 1113b 3—5).

2) » : » Εὐδημίων Α' 6 (p. 1216b 23—25).

3) » : » Α' 6 (p. 1216b 10).

4) » : » Α' 5 (p. 1216b 6) Πρβλ. ἠθικῶν μεγάλων Α' 1

(p. 1182a 16/17).

5) Ἀριστοτέλους: ἠθικῶν Νικομαχείων Β' 2 (p. 1103b 26—30).

6) » : » Κ' 10 (p. 1179a 35—62).

7) » : » Β' 2 (p. 1193b 29/30).

8) » : Πολιτικῶν II 3 (p. 1325b 12/13).

τὴν σχέσιν τοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους μετόχους τῆς πόλεως. ἐπειδὴ ζῇ βασικῶς ὡς «πολιτικὸν ζῶον» ¹, πρέπει νὰ θεωρήσῃ καὶ τὴν «πολιτικὴν», τὴν λογικὴν δηλαδὴ δοκιμασίαν τοῦ ἀστικοῦ ἥθους, ὡς κυριωτάτην καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικὴν ἐπιστήμην» ².

Εἰς μίαν ὅμως ἐποχὴν ἀναστατώσεως τῶν ιδεολογικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν βάσεων τῆς ζωῆς, ὁπότε δὲν ἴσχυεν ἡ παλαιὰ ἐμπειρία καὶ τὰ περιεχόμενα τῶν ἐννοιῶν, τὰ εἶδη τῶν κριτηρίων καὶ οἱ στόχοι τῆς ζωῆς μετετοπίζοντο εἰς ἄλλα ἐπίπεδα, ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ γνωσθοῦν τὰ γεγονότα καθ' ἑαυτά, νὰ μάθῃ ὁ ἄνθρωπος, πῶς καὶ διὰ ποῖον λόγον συμπεριφέρεται, τί τὸν ὑποστηρίζει καὶ τί τὸν ἀντιμάχεται εἰς τὴν ἐκάστοτε συγκεκριμένην περίπτωσιν τοῦ πρακτικοῦ του βίου. Ἡ λογικὴ τοῦ ἥθους ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ ἐρευνήσῃ τὰ ἐπὶ μέρους φαινόμενα τῆς ζωῆς καὶ νὰ τὰ διακρίνῃ μεταξὺ τῶν, διότι «πολλὰ διαφοραὶ εἰσι ἐν τοῖς καθ' ἑκαστα» ³. Ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται περὶ καθαρῶς λογικῶν μεγεθῶν, τὰ ὅποια θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ ἐξετασθοῦν ἀπαγωγικῶς, ἀλλὰ περὶ γεγονότων, τὰ ὅποια μεταβάλλονται—«πρακτὸν δ' ἐστὶ τὸ ἐνδεχόμενον καὶ ἄλλως ἔχειν» ⁴—, ἡ μέθοδος ἐρευνῆς ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἐπ α γ ω γ ι κ ὸ ν χ α ρ α κ τ ῆ ρ α. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι δὲν προϋποτίθεται ἡ ἀπαιτεῖται μία παγία γνώσις, ἡ ὁποία θὰ ᾔτο δυνατόν μόνον «ἐν τοῖς μὴ ἔχουσιν ὕλην» ⁵, ἀλλὰ μία εὐλυγισία εἰς τὴν σκέψιν, τὴν ὁποίαν θὰ ἐπρόβλημάτιζεν «ἡ τῶν πρακτῶν ὕλη» ⁶, ἐφ' ὅσον «ἐνδέχεται καὶ ἄλλως ἔχειν» ⁷.

Ἄλλ' ἐὰν τὰ ζητήματα τῆς συμπεριφορᾶς εἶναι συναρτήσεις τῆς ἐλευθέρως θελήσεως, δηλαδὴ βασιζονται εἰς τὴν δυνατότητα τῆς ἀλλαγῆς, εἶναι διάφορα ἔναντι τῶν ἐπιστημονικῶν θεμάτων, τὰ ὅποια παρουσιάζονται ὀντολογικῶς ἀμετάβλητα: «Ἐξ ἀνάγκης ἄρα τὸ ἐπιστητόν· αἰδιδιον ἄρα» ⁸. Ἐὰν ἡ πρᾶξις ἀποδεικνύῃ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μεταβάλλει τοὺς ὅρους τῆς ζωῆς του, ὅπου εἶναι δυνατόν—«βουλευέται δ' οὐθεὶς περὶ τῶν ἀδυνάτων ἄλλως ἔχειν, οὐδὲ τῶν μὴ ἐνδεχομένων αὐτῷ πρᾶξιαι» ⁹—, πρέπει νὰ περιορισθοῦν τόσοσιν ἡ ἀ π ο δ ε ι κ τ ι κ ῆ σ κ έ ψ ι ς ὅσον καὶ ἡ ἀ ξ ί ω σ ι ς τ ῆ ς ἀ κ ρ ι β ε ί α ς, ὅ,τι ἐπιβάλλεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀναγκαστικῶν ὄντων. Θὰ πρέπει μὲ ἄλλους λόγους νὰ γίνῃ σαφές, ὅτι ὁ φρονηματιστικὸς λόγος—ὅ,τι λέγεται «Ἡθικὴ»—δὲν εἶναι μία ἐπιστημονικὴ θεωρία, ἀλλ' ἡ ἔκφρασις ἐκείνη τῆς φροντίδος διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἡ ὁποία

1) Ἀριστοτέλους: Πολιτικῶν Α' 2 (p. 1253a 2/3) Πρ. βλ. Γ' 6 (p. 1278b 19/20), Ἡθικῶν Νικομαχείων Α' 5 (p. 1097b 11). Γ' 9 (p. 1169b 18/19).

2) Ἀριστοτέλους: Ἡθικῶν Νικομαχείων Α' 1 (p. 1094a 96/27).

3) » : » » Γ' 1 (p. 1140b 8/9). Πρβλ. Πολιτικῶν Β' 8 (p. 1269a 11/12).

4) Ἀριστοτέλους: Περὶ ψυχῆς Γ' 10 (p. 433a 29/30).

5) » : Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Β' (p. 995a 15/16).

6) » : Ἡθικῶν Νικομαχείων Ε' 14 (p. 1137b 19).

7) » : » » Ζ' 5 (p. 1140a 34).

8) » : » » Ζ' 3 (p. 1139b 22/23).

9) » : » » Ζ' 5 (p. 1140a 31/32).

προϋποθέτει τὴν μεταλλακτικότητα τῶν ἀστικῶν σχέσεων: «Ὡστ' εἴπερ ἐπιστήμη μὲν μετ' ἀποδείξεως ὧν δ' αἱ ἀρχαὶ ἐνδέχονται καὶ ἄλλως ἔχειν, τούτων μὴ ἔστιν ἀπόδειξις . . , καὶ οὐκ ἔστι βουλευσασθαι περὶ τῶν ἐξ ἀνάγκης ὄντων, οὐκ ἂν εἴη ἡ φρόνησις ἐπιστήμη» ¹.

Ἡ φύσις ἐπομένως τοῦ πράγματος περιορίζει τὴν ἀκριβολογίαν καὶ παρουσιάζει τὴν διερευνήσιν του ἱκανοποιητικὴν, «εἰ κατὰ τὴν ὑποκειμενικὴν ὕλην διασαφηθεῖ» ². Ὅσοι ἐρευνοῦν τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, ὀφείλουν νὰ γνωρίζουν, ὅτι «ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι» ³. Εἰς τὴν δίνην τῆς ἠθικῶς συντριβομένης ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους εἶχεν ὑποβληθῇ ἐκ μέρους κυρίως τῶν προοδευτικῶν πνευμάτων ἡ ἀπαίτησις νὰ μὴ θεωρῇται ὡς ὀρθὸν τίποτε ἄλλο, πλὴν ὧν ἀπεδείκνυνεν ἡ μαθηματικὴ σκέψις. Τὸ πρᾶγμα ἐσήμαινε διὰ τὸν Ἀριστοτέλη σύγχυσιν μεταξὺ τῶν «ἀπὸ τῶν ἀρχῶν» καὶ τῶν «ἐπὶ τὰς ἀρχὰς» λόγων ⁴, μίαν ἀπαράδεκτον ὑπέρβασιν ἐκ τῶν λογικῶν ὑποθέσεων πρὸς τὰ ἠθικὰ θέματα. Ὅπως ὁμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραδέχεται κανεὶς τὴν ἀσάφειαν καὶ τὴν ἀβεβαιότητα εἰς τοὺς ἀριθμητικούς ὑπολογισμούς, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον εἶναι σφάλμα νὰ ζητῇ κατεῖς εἰς τὴν παρουσίαν τῶν μεταβλητῶν διαστάσεως τοῦ ἀστικοῦ ἦθους ἀναγκαστικὰ συμπεράσματα: «Παραπλήσιον γὰρ φαίνεται μαθηματικοῦ τε πιθανολογοῦντος ἀποδέχεσθαι καὶ ῥητορικὸν ἀποδείξεις ἀπαιτεῖν» ⁵. Ὅπου λοιπὸν βιάζεται ἡ τήρησις τῶν ἀναλογιῶν διὰ τῆς ἐπιδιώξεως τρόπων παρουσιάσεως τοῦ ἀντικειμένου ἀντιθέτων πρὸς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν φυσικὴν του κατάστασιν, πρόκειται περὶ λογικῶν παρεκτροπῶν ἐκ μέρους ἀμορφῶτων ἀνθρώπων: «Πεπαιδευμένου γὰρ τοσοῦτον τ' ἀκριβὲς ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται» ⁶.

Παραμερῆς ὑπέρβασις ἀρμοδιότητος παρετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς Νεωτέρους χρόνους μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, ὁπότε—ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν αἰτιοκρατικῶν ὑποθέσεων τῆς Κλασσικῆς Μηχανικῆς—προεβλήθη καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἡ ἀπαίτησις νὰ λέγῃ, «μόνον ὅ,τι ἐπιτρέπεται νὰ λεχθῇ, ἐπομένως μόνον προτάσεις τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης—ἄρα κατὰ τὸ ὅποιον εἶναι ἄσχετον τῆς φιλοσοφίας» ⁷. Ἡ ἀξίωσις αὕτη ἀνάγεται οὐσιαστικῶς εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ Σπινόζα, ὁ ὅποιος ἔγραψε τὴν «Ἡθικὴν» του «Ordine Geometrico» καὶ τοῦ Καρτεσίου, ὁ ὅποιος ὑπεσχέθη νὰ παρουσιάσῃ τὰ μεταφυσικὰ προβλήματα διὰ μιᾶς λογικῆς αὐστηρότητος, ἡ ὁποία νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξισωθῇ πρὸς τὴν γεωμετρίαν καὶ μάλιστα νὰ τὴν ὑπερβάλλῃ ὡς πρὸς

1) Ἀριστοτέλους: Ἡθικῶν Νικομαχείων Ζ' 5 (p. 1140a 33—b2).

2) » : » » Α' 1 (p. 1094b 14—16).

3) » : » » Β' 2 (p. 1104a 1/2).

4) » : » » Α' 2 (p. 1095a 31/32).

5) » : » » Α' 1 (p. 1094b 26/27).

6) » : » » Α' 1 (p. 1094b 23—25).

7) L. Wittgenstein: Tractatus Logico-Philosophicus, London 1938, G 53 (σ. 186—189).

τὴν βεβαιότητα καὶ τὴν ἐνέργειαν : «Certitudine et evidentia aequare vel etiam superare» ¹.

Βεβαίως ἐπρόκειτο περὶ τῆς μισαλλοδοξίας, ἡ ὁποία εἶχε καταλάβει τὸ πολιτικῶς ἐνισχυόμενον ἀστικὸν πνεῦμα τῆς Εὐρώπης ἐναντίον τῶν κοινωνικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἐπιβιώσεων τοῦ Μεσαίωνα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὠδήγησεν ἀργότερον τὸν μὲν Ἑγελον νὰ ζητήσῃ ἐκ τῆς φιλοσοφίας ὅχι μόνον «νὰ πλησιάσῃ τὴν μορφήν τῆς ἐπιστήμης», ἀλλὰ «νὰ παραιτηθῇ τοῦ ὀνόματός της ὡς ἀγάπης τῆς γνώσεως, διὰ νὰ καταστῇ πραγματικὴ γνώσις» ² καὶ τὸν Marx κατόπιν νὰ παρουσιάσῃ τὴν πολιτικὴν του θεωρίαν ὅχι μόνον ὡς λογικὸν—φιλοσοφικὸν σύστημα, ἀλλ' ὡς μεθοδικὸν γνῶμονα ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἐπιστημονικῶν προσπαθειῶν, ὅπως τοῦλάχιστον τὸν ἐρμηνεύουν σήμερον οἱ πολιτικοὶ τοῦ ἐκπρόσωποι : «Ἡ ἱστορικὴ πεῖρα τῆς Σοβιετικῆς πατρίδος δεικνύει, ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τοῦ λαοῦ, παρὰ μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι διαποτισμένη ἐκ τῶν προοδευτικῶν ἰδεῶν τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος» ³. Διὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁμοίως ὁ μεθοδικὸς ἀπράχδεκτος αὐτὸς ζῆλος τῆς λογικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἔπρεπε βεβαίως νὰ λέγῃ τυχαῖα καὶ ἀνεύθυνα πράγματα, εἶχε σαφῇ ἐξήγησιν : «Εἰσὶ γὰρ τινες οἱ διὰ τὸ δοκεῖν φιλοσόφου εἶναι τὸ μηδὲν εἰκῇ λέγειν, ἀλλὰ μετὰ λόγου, πολλάκις λανθάνουσι λέγοντες ἄλλοτρίους λόγους τῆς πραγματείας καὶ κενοῦς. τοῦτο δὲ ποιοῦσιν ὅτε μὲν δι' ἄγνοίαν ὅτε δὲ δι' ἀπαιδευσίαν. ἀπαιδευσία γὰρ ἐστὶ περὶ ἕκαστον πρᾶγμα τὸ μὴ δύνασθαι κρίνειν τοὺς τ' οἰκείους λόγους τοῦ πράγματος καὶ τοὺς ἄλλοτρίους» ⁴.

1) R. Descartes : *Meditationes de prima Philosophia*, Ἀφιέρωσις εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τῆς Σορβόνης.

2) G. W. F. Hegel : *Phänomenologie des Geistes* (Sämtliche Werke, ἐκδ. H. Glockner, Stuttgart II τόμ. 1951, σ. 14).

3) Th. Dobzhansky («Science et Liberté», *Rapports et Débats du Congrès de Hambourg* 23—26 Ἰουλ. 1933 : «Preuves» No 37, Paris 1954, σ. 102).

4) Ἀριστοτέλους : *Ἠθικῶν Εὐδημίων* Α' 6 (p. 1216b 40—1217a 10).